

Суржик: історія формування, сучасний стан, перспективи функціонування

Мішане українсько-російське мовлення, відоме під назвою суржик, почало досліджуватися в українському мовознавстві лише в останні два десятиліття.

Поява численних розвідок, присвячених цьому мовному явищу, стимулювала передусім перегляд його словникової дефініції.

У словниках радянського періоду суржик визначали як «елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова» (СУМ 1978, 854). Це визначення перенесено і у новий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (ВТСУМ 2006, 1416), де його лише доповнено прикладом *українсько-російський суржик*.

Так само – як суміш будь-яких мов – було кваліфіковано суржик і в першому виданні енциклопедії «Українська мова» у статті авторства К. Ленець: «Мова, в якій штучно об'єднані, без дотримання літературних норм елементи різних мов» (УМЕ 2000, 616). У другому виданні в значно розширеній статті *суржик* авторства О. О. Тараненка: «поширена в Україні розмовна назва ненормативного індивідуального мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будуються на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов» (УМЕ 2004, 665).

Водночас зазначені енциклопедичні статті містять і додаткові уточнення дефініції. Так, у першому виданні зазначено, що ця назва вживається переважно щодо «українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами» (УМЕ 2000, 616). У другому виданні наведене визначення продовжує така інтерпретація суржику: «Для характеристики таких змішаних типів мовних утворів кажуть, наприклад, про українсько-польський, українсько-словацький та інші суржики. Але найчастіше під суржиком як соціолектом розуміють певний структур-

но-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою русизмів, що став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення України внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її асиметричній (диглосній) формі» (УМЕ 2004, 665).

В останніх наукових публікаціях і виданні енциклопедичного типу визначення розглядуваного ідіома вже чітко конкретизовано стосовно мов, які його утворюють. Леся Ставицька в останній своїй праці, присвяченій суржикові, визначає його як «некодифіковану просторозмовну мову, яка виникла як наслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосній формі» (СТАВИЦЬКА & ТРУБ 2007, 77). До позначення різновиду українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими російськими елементами звужено семантику лексеми *суржик* у «Малій філологічній енциклопедії» (МФЕ 2007, 402).

Водночас у лінгвістичних працях трапляється й використання терміна *суржик* у ширшому значенні – як суміші будь-яких мов. Наприклад, Олександр Чередниченко, аналізуючи явище новітньої експансії англomовних запозичень в український медіапростір, пише про формування суржику «нового типу, вже українсько-англійського»: «Зрозуміло, що будь-який суржик, чи то українсько-англійський, чи то українсько-російський, не може претендувати на статус норми, оскільки руйнує системи обох контактуючих мов» (ЧЕРЕДНИЧЕНКО 2007, 72).

Майбутні дослідження мають уточнити час виникнення вторинного значення лексеми *суржик* внаслідок метафоричного перенесення назви зернової суміші на мовну. Що ж до термінологічного вжитку слова в науковому дискурсі, то тут можна констатувати вже його відносну усталеність, хоча деякі соціолінгвісти заперечували його придатність до термінологізації, вбачаючи в слові присутність небажаної оцінної конотації. Так, Володимир Демченко пропонував вживати термін *регіональне койне* замість «штучного, політично заангажованого та мазохістичного терміна суржик» (ДЕМЧЕНКО 2003, 29). Однак з пропозицією В. Демченка важко погодитись, оскільки койне за характером утворення і використання належить до іншого типу форм існування мови, ніж суржик (ТАРАСЕНКО 2006, 64).

Слід зазначити, що тенденція до обмеження вжитку лексеми *суржик* до термінологічного позначення специфічно українського явища мовної комунікації має свої підстави. Як би ми не кваліфікували цей тип мов-

лення, його утворено на базі української мови і територією його побутування є Україна. Виходячи з цього, Юрій Шевельов, наприклад, відносив суржик до різновидів української мови (ШЕРЕХ 1998, 13). Слід зауважити також, що аналогічний суржикові мішаний різновид білорусько-російського мовлення, поширений в Білорусі, має іншу назву – трасянка, хоча в семантичному плані ці лексеми близькі за походженням, пов'язаним з сільськогосподарською лексикою (див. докладніше МАСЕНКО 2004, 104).

Водночас йдеться про українську специфіку терміновжитку, а не про унікальність суржику як субмови змішаного типу. У теорії мовних контактів описано багато випадків утворення мішаних різновидів мовлення, так званих *піджинів* і *креолів*, характерних передусім для соціолінгвістичних ситуацій в колоніальних і постколоніальних країнах. Українські лінгвісти уже висловлювали думку про можливість віднесення суржику до того ж типу мовних утворень, що й піджин. Характеризуючи піджин як соціальний діалект, який виникає внаслідок фрагментарного засвоєння і спрощення на всіх рівнях мови метрополії та її змішування з рідною мовою, що забезпечує комунікацію в парадигмі стосунків «господар – слуга», Олександр Чередниченко пише: «Чи можливі у цьому контексті аналогії з мовною ситуацією в Україні? На мою думку, цілком можливі. Не є таємницею, що нав'язування російської мови в часи колоніального та напівколоніального становища України, значний тиск російської на українську призвели до появи так званого суржику, що за своїми структурними та функціональними ознаками цілком відповідає вищезгаданому піджину. Суржикізація мовлення істотної частини населення України на основі змішування української та російської мов тягне за собою розширення функцій суржику і поступове його перетворення на основний засіб усного спілкування» (ЧЕРЕДНИЧЕНКО 2007, 64).

Разом з тим питання, чи можемо розглядати суржик як ідіом, аналогічний піджинам або креольським мовам, лишається відкритим. Аргументом, висунутим проти такого ототожнення, може бути та обставина, що відомі з лінгвістичних досліджень піджини з наступним переходом їх у креольські мови формуються на базі генетично віддалених мов, зокрема внаслідок поєднання елементів європейських мов з діалектами місцевих мов Африки, Південної Америки, Океанії, Південно-Східної Азії. Крім того, причиною виникнення піджинів, які в наступних поколіннях мовців формуються в креольські мови, є відсутність національ-

них стандартів місцевих мов, побутування їх у формі численних діалектів, тобто існування умов, за яких роль мови міжетнічного спілкування перебирає на себе ідіом, утворений шляхом поєднання однієї з європейських мов з місцевим діалектом. Натомість у суржику поєднуються елементи двох споріднених мов, з яких обидві мають сформований загальнонаціональний стандарт.

Водночас на користь порівняння українсько-російського суржику з піджинами й креолами може бути висунутий аргумент подібності соціальних причин і механізмів їх утворення: всі ці ідіоми формуються в соціолінгвістичній ситуації нерівноправних міжетнічних і міжмовних стосунків домінуючих і підлеглих мов шляхом стихійного неповного засвоєння лексики чужої мови панівного етносу із частковим збереженням фонетичних і морфологічних рис первинної рідної мови.

До ключових проблем дослідження мішаного українсько-російського ідіома, від розв'язання якої залежатимуть і перспективи аналізу суржику в зазначеному зіставно-типологічному аспекті креолістики, належить проблема його визначення – яке мовне утворення, який саме ідіолект чи соціолект можемо ідентифікувати як суржик.

Як ми вже зазначали, головним завданням тут є розрізнення інтерферованого й мішаного мовлення, встановлення критеріїв такого розрізнення, зокрема визначення інтерференційного порогу, за яким починається процес мовної міксації (МАСЕНКО 2007, 29). Відсутність наукових засад для такого розрізнення пояснюється недостатньою опрацьованістю питань українсько-російського білінгвізму, дослідження якого впродовж усього радянського періоду підмінялось пропагандивною тезою про «гармонійність» національно-російської двомовності і «благотворність» впливу російської мови на національні мови радянських республік.

Соціолінгвістичні дослідження, які провадились в Інституті мовознавства АН УРСР у 1970-1980-х роках, виконувались у відповідь на партійне замовлення, спрямоване на посилення русифікації в УРСР. Показово, що соціолінгвістичне анкетування, здійснене на початку 1980-х років з метою вивчення українсько-російського білінгвізму, здійснювалось у відділі культури російської мови Інституту мовознавства АН УРСР у рамках виконання теми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування». Слід підкреслити, що колективна монографія «Украинско-русское двуязычие», опублікована за підсумками опитування, не включала суржик до об'єктів дослідження. Головною

метою праці було вивчення інтерференційних явищ у російському мовленні українців, що виникають внаслідок впливу первинної української мови. Але і над дослідженням цієї суто лінгвістичної проблеми тяжіли ідеологічні догми, що виявилось у трактуванні зарубіжної теорії про існування національних варіантів російської мови як ненаукової, хоча матеріали анкетування швидше підтверджували її правомірність. Що ж до цілком очевидної нерівномірності у функціональному розподілі української та російської мов, то одна її констатація вкотре трактувалась як «вороже твердження зарубіжних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів мовної дійсності в Радянському Союзі» (УКРАИНСКО-РУССКОЕ 1988, 11).

Заборона об'єктивних наукових досліджень українсько-російського білінгвізму зумовила майже цілковите ігнорування з боку мовознавчих кіл і таких його проявів, як змішування двох мовних кодів, хоча відповідні зразки мовлення літературні тексти й писемні пам'ятки фіксували ще у XVIII столітті, а в радянський період їхнє побутування в українському мовному просторі значно інтенсифікувалося.

Очевидно, що невизначеність меж мовного явища, яке називаємо суржи́ком, залишає відкритим і питання про час його виникнення. «Історії суржика чи суржиків на Україні ще не написано. – Зазначав Ю. Шевельов. – Котляревський застосовував суржик не тільки в «Енеїді», а – іншим способом – і в своїх п'єсах у таких партіях, як Возний або Финтик, ідучи тут за традицією барокової інтермедії. Чи можна застосувати поняття суржика до українсько-польських сумішів XVI – XVII сторіччя, ми ще не знаємо. Ще менше ми знаємо, чи воно могло б стосуватися до церковнослов'янсько-староукраїнських мішанок доби Київської Русі» (ШЕРЕХ 1998, 13).

Якщо обмежити вживання терміна *суржик* українсько-російськими мішаними формами усного мовлення, то історично час їхньої появи слід віднести, очевидно, до кінця XVII – початку XVIII сторіччя, коли імперська асиміляційна політика перервала розвиток староукраїнської писемної традиції на підросійській Україні. Впровадження російської мови в адміністративно-управлінську сферу й освіту спричинило формування в середовищі місцевого чиновництва – канцеляристів, писарів, дячків, а також бурсаків і шкільних учителів специфічного макаронічного усного мовлення, в якому елементи старослов'янщини, кліше і штампи російського канцеляриту й літературні звороти химерно сполу-

чались з фонетичною основою й лексичними та морфологічними елементами української мови.

Зразки такої мовної мішанини становили об'єкт пародіювання в українській літературі з появи перших же творів, написаних живою народною мовою. Це, наприклад, часто цитована промова «філосопа» над убитим Паллантом з шостої частини поеми І. Котляревського «Енеїда»:

Тоді якийсь їх філософ
Хотів сказати надгробне слово,
Та збився і почував лоб,
Сказав: *«Се мертвий і не дишеть,
Не видить, то єсть, і не слухить,
Сї, сї! Уви! Он мертв, амінь!»* (КОТЛЯРЕВСЬКИЙ 1968, 242).

Подібні пародійні вставки трапляються і в драматичних творах І. Котляревського, пор., наприклад, пісню Возного *«От юних літ не знав я любові. Не ощущал возження в крові»*, що відтворює макаронічну мову, якою у XVIII сторіччі складали пісні та любовні романси школярі, писарі, дячки. Такою ж українсько-російською мішанкою написано пісню *«Тобою восхїщонний»*, що її співає Финтик – персонаж з водевілю І. Котляревського «Москаль-чарівник» (НУДЬГА 1961, 100-101).

Штучне мішане мовлення представників сільського чиновництва, в якій стереотипні формули російської ділової мови вживалися в українській вимові й з українськими морфологічними і окремими лексичними особливостями відтворено у прозових творах Г. Квітки-Основ'яненка. Несумісність казенної мови «письменних» українців з місцевої адміністрації, скаліченої впливом чужого бюрократичного канцеляриту, з живим усним мовленням селян й спричинені цим комунікативні провали відображають діалоги в реалістично зображених сценах з тогочасного сільського життя в оповіданнях і повістях письменника. Для прикладу можна навести фрагмент бесіди селянки з представниками влади в повісті «Сердешна Оксана»:

- Та'дже твій Охрім вже вмер, – казав голова.
- *І состоїть ісключенним із ревизьких сказок і з общественних відомостей*, – підхопив писар, мотнувши патлами, і покинув писати.
- Та знаю, що вмер, – казала Векла, – і стоїть *заключенним у відомості*, як пан писар *по-письменному* каже»...

- *Казуснеє діло!* – обізвався-таки писар, штрикаючи себе пальцем у лоб. – *Не іміється приміру. Треба-надобно спросити у господина ісправника розрішення.*
- Та нічогосінько сього не треба, – сказала удова. – Ти таки, пане писарю, і *не розрішайся, і не казися*, – а ось що, панове громадо, зробіть... (Квітка-Оснoв'яненко 1969, 314-315).

Подібні зразки відображеної в літературних творах, хоч і в пародійній формі, мови персонажів, безперечно, можна віднести до фіксації фактів реального суржикового мовлення, властивого певному соціальному прошаркові. Між тим, як свідчать ті ж таки літературні твори, функціонування суржику у XVII-XIX століттях було обмежено соціальною групою сільської та містечкової адміністрації, яка в колоніальних умовах суспільного життя набиралась з асимільованої через російськомовну освіту частини місцевої людності. Суржик, яким місцеве начальство користувалося у спілкуванні з простолюдом, формувався на лексичній основі російського канцеляриту, що поєднувався із частковим збереженням фонетичних та морфологічних рис української мови.

Мішаний субкод, що уособлював специфіку спілкування представників влади, дібраних зі свого ж середовища, з місцевими мешканцями, побутував у селах підросійської України впродовж усього XIX до падіння самодержавного режиму на початку XX століття.

Так, в повісті Тодося Осьмачки «Старший боярин», де зображено життя українського села періоду великих соціально-економічних змін початку XX століття, поліцейський Вухань з місцевих селян говорить тим самим суржиком, що й сотники і писарі Г. Квітки-Оснoв'яненка. *«Ви по какой надобности?»* - звертається поліцейський до відвідувачів, або так викладає події, що трапились у селі: *«Стару Корецьку повісив її небіж з целью грабежа, через те, що очистив тітку до копійки»* (Осьмачка 1998, 80, 85).

Ще одним потужним джерелом зросійщення, а відтак і появи російсько-української мовної мішанки, була солдатчина в царській Росії. За роки військової служби чоловіки забували рідну мову і переходили на російську. Через мовне відчуження колишніх солдат, які повернулися на батьківщину, в народі називали москалями. Можна згадати в цьому зв'язку мовленнєву деталь характеристики героя Шевченкової поеми «Москалева криниця»: *«Треба работати»*, – було скаже по-московськи».

Аналогічне свідчення формування суржикового мовлення в українському селі кінця XIX – початку XX століття навів Анатолій Погрібний

за повістю Бориса Грінченка «Серед темної ночі». Один з персонажів повісті Роман Сиваш, відслуживши в армії, повернувся до рідного села вже з такою мовою: «Брат Зіновій! Получай рубля і бігай у лавочку! На всього рубля купуй канхвєстов, пряніков, орехов – для насладженія де-вушкам» (ПОГРІБНИЙ 2007, 10).

Отже, суржик, вживаний у XVIII-XIX ст. можна, очевидно, кваліфікувати як соціолект окремих груп українського етносу – прошарку місцевого чиновництва, яке пристосовувало своє мовлення до загальноімперського офіціозу, та ідіолектів селян, зросійщених під час військової служби. Натомість у середовищі селянства, яке становило на той час основну масу соціально неповної української нації, продовжували побутувати територіальні різновиди української мови.

Розширення соціальної бази суржику, початкові процеси витіснення ним питомих, здавна сформованих говірок української мови слід пов'язувати із соціально-економічними й демографічними змінами кінця XIX – початку XX століття, з початком індустріалізації, розвитком промисловості і капіталістичних відносин, створенням єдиного товарного ринку. У цей час почалось демографічне зростання міст, виникнення нових міських центрів і активна пролетаризація старих. На 1897 р. міське населення України становило 13% від його загальної кількості, причому почались процеси концентрації населення в більших містах. Кількість малих міст (з населенням до 10 тисяч осіб) у цей час скоротилася майже вдвічі, тоді як кількість порівняно великих і середніх міст фактично подвоїлася (НОВИЙ ДОВІДНИК 2006, 445).

В умовах імперської Росії урбанізація України означала й розширення сфер впливу російської мови, оскільки в містах на початку XX століття українці становили лише третину населення. Інші дві більш-менш рівні частини становили росіяни і євреї, останні – переважно русифіковані. Української буржуазії й середнього класу майже не існувало (ГРИЦАК 1996, 64). Така демографічна ситуація робила міста підросійської України потужними центрами русифікації українських селян, які активно поповнювали міське населення.

На основну вугільно-металургійну базу Російської імперії перетворився Донецько-Криворізький басейн. Головними постачальниками робочої сили в Донбасі були Харківська, Курська, Воронежська й Орловська губернії. Відповідно індустріальні міста України заселяли вихідці і з українських, і з російських сіл. На цей час на Півдні і Сході України

росіяни становили 20-25% всього населення, причому 30-50% їх жило в містах (Грицак 1996, 64).

У такій демографічній ситуації в шахтарському середовищі Донбасу формувалась специфічна креолізована українсько-російська субкультура, мовним проявом якої був суржик, відображений у тогочасному шахтарському фольклорі, наприклад у такій частушці, записаній у Сталіно (тогочасна назва Донецька) в 1920 році:

- В землі гроші *огрібаєт*,
- У неділю *водку пйот*,
- Он в неділю *водку п'є*,
- В понеділок жінку *б'є*. (цит. за Куромія 2002, 55)

Або в іншому фольклорному тексті, записаному на Донеччині під час непу:

- Ми герої козаки,
- *Камуністи дураки*,
- Ми комуни *розоб'їм* -
- На Вкраїну жить *пойд'єм*. (там само, 215)

На зміну мовного коду з українського на мішаний українсько-російський суттєво впливала й та обставина, що більшість українських селян того часу були неписьменними. Тільки 18,9% українців віком більше 10 років вміли читати (КАПТЕЛЕР 2005, 309). «Високий рівень неписьменності українських селян, – пише історик Ярослав Грицак, – цілком новий феномен, що виник після ліквідації залишків українського самоврядування та впровадження особливих імперських порядків. За часів Гетьманщини майже кожне село мало свою школу... Погіршення стану освіти пояснювалося декількома причинами. Передовсім, російська влада традиційно побоювалася поширення освіти серед селянства, остерігаючись його перетворення на неспокійний соціальний елемент... З часу освітньої реформи 1804 р. аж до революції 1917 р. українську мову було заборонено і як мову викладання, і як окремих навчальних предмет.» (Грицак 1996, 61).

Поширення мішаних форм українсько-російського мовлення внаслідок демографічного зростання міського населення й інтенсифікації контактів між українським селом і зросійщеним містом знайшло відображення в художніх творах, наприклад у неодноразово згадуваній у дослідженнях суржику п'єсі М. Старицького «За двома зайцями» та творах В. Винниченка.

Відоме й документальне свідчення єврейського діяча Володимира Жаботинського з приводу «недоладної суміші двох мов», яку він почув від українського простолюду, подорожуючи в 1904 році Центральною Україною у вагоні третього класу, і яка здалася йому загрозою «вмирання малоросійської мови» (Див. докладніше ФЕЛЛЕР 1994, 105–106).

Таким чином, перед Жовтневою революцією, коли характер стосунків між носіями російської й української мов визначала соціальна нерівноправність, перехідні мішані українсько-російські форми усного мовлення набули значного поширення. На соціальній вертикалі, де вищі щаблі посідали російськомовні верстви поміщицтва й буржуазії, а нижчі – україномовне селянство, носії суржику як соціальні групи були представлені в селах прошарком місцевої адміністрації, а в містах – спролетаризованим селянством і верствою найманих працівників у сфері обслуговування, які також здебільшого були вихідцями з прилеглих сільських місцевостей.

Революція 1917 року зруйнувала соціальну ієрархію Російської імперії. Наступний період боротьби українського народу за державну незалежність сприяв піднесенню престижу української мови, але був занадто короткотривалим, щоб суттєво змінити мовну ситуацію країни на її користь.

Значно вагомішим за наслідками був вплив доби більшовицької українізації 1920-х років. Характерно, що в цей період активного впровадження української мови в усі сфери суспільного життя головний ідеолог і виконавець партійної політики українізації Народний комісар освіти Микола Скрипник значну увагу приділяв і проблемам, пов'язаним з поширенням на території республіки мішаних форм мовлення – «мішаної і ламаної мови», згідно з його термінологією. Оскільки М. Скрипник дотримувався принципу рідномовної початкової освіти для дітей, перед ним постала проблема чіткої ідентифікації мішаних різновидів дитячого усного мовлення. Потребувала розв'язання відповідь на питання, якою мовою мають здобувати початкову освіту ті діти, які говорять мішаним українсько-російським субкодом, – українською чи російською. М. Скрипник вирішував це питання на користь української мови. У доповіді «Перебудованими шляхами», виголошеній на Першій всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 року, він зазначав:

[...] Треба констатувати, що такою мовною основою мішаної говірки дітей по містах, містечках і селищах України є мова українська. Тому зде-

більшого у випадках мішаної мови дітей навчання з ними треба починати з мови української. За це говорить і той факт, що мішана мова найпоширеніша саме серед тої української людності, що її було русифіковано за попередню добу царату й національного пригнічення українського народу. Так би мовити, мішана й ламана мова русифікованої української людності є показник безгрунтовності, нежиттєвості і тому невпевненості, навіть часткової успішності тої русифікаційної політики царату (Скрипник 2004, 84).

Наявність серед українців групи носіїв мішаного мовлення давала підстави М. Скрипникові розрізнити в процесах розширення сфер вживання української мови два завдання – українізації й дерусифікації. Про це він говорив у промові в Харківському машинобудівельному інституті восени 1932 року:

Нам треба цілковито відділяти ці два шляхи: шлях українізації і шлях дерусифікації, – ми стаємо на шлях дерусифікації робітників, техніків, інженерів тощо, що є українцями з походження, але говорять ламаною мовою, на три чверті російською і на одну чверть українською [...] (цит. за ШІХТЕР 1933, 62)

Українізація в 1920-х роках адміністративно-управлінської сфери, освіти, в тім числі вищих навчальних закладів, засобів масової інформації підняло престиж української мови і загальмувало процеси етнічної й соціальної маргіналізації провінціалів, які перед тим становили основну соціальну базу поширення суржикового мовлення. В містах з'являються носії української мови, комунікативну поведінку яких визначає мовна стійкість, – вони твердо дотримуються своєї мови, не пристосовуючись до російськомовного оточення.

Початок формування в комунікативному просторі русифікованих міст україномовних середовищ відображено в літературі 1920-х років, зокрема в романах Валер'яна Підмогильного «Місто» і «Невеличка драма», де реалістично відтворено суспільну атмосферу доби українізації. Центральними постатями обох романів є новий соціальний тип вихідця з провінції, позбавленого комплексу меншовартості рідної мови. В українському місті він відчувається господарем ситуації, здатним змінити деформовану асиміляцією міську мовну атмосферу на користь своєї мови.

У романі «Невеличка драма» у стосунках двох головних його персонажів – Марти Висоцької й Ірен Маркевич відтворено тогочасний конфлікт, що виник між українцями, які не бажали пристосовувати своє мовлення до російської, та носіями імперського світогляду, які почува-

лися загрозами у своїх претензіях на домінування. Показовою тут є зверхня характеристика мовної поведінки Марти з боку її опонентки:

Вона українка, причому з того молодого покоління, яке не задовольняється вже українською школою на селі, виданням українських книжок, театральними виставами, як це було в батьків їхніх. Їм хочеться більшого, - знаєш, апетит з їжею приходить... Їх легко пізнати. По крамницях вони запитують усе по-українськи, до того ж голосно, демонстративно, і вимагають, щоб їх розуміли... Смішно чути в могутній російській стихії нашого міста оцей кволенький український голосок... Але приклад, мамо, заразливий, надто поганий приклад (Підмогильний 1991, 662-663).

Між тим, як показано в «Невеличкій драмі», і в цю добу не всі провінціали, що вливаються в київське середовище, протистоять мовній атмосфері міста. Є й такі, що пристосовуються до іншої мови оточення, переходячи на суржик. Вживання мішаного українсько-російського субкоду характеризує образ кооператора Давида Семеновича, який переїхав до Києва з Тульчина. Мовлення кооператора відтворюють такі репліки: «Дуже дякую. *То есть* велике спасибі» (там само, 614) або «А тим часом ви будете *воспитувати* Адку на все добре і, головне, вивчите її *німецького языка*» (там само, 700).

Збереглися, проте, й документальні свідчення про значну активізацію вживання української мови в тогочасній столиці УРСР Харкові. Так, львів'янин академік Кирило Студинський у спогадах про свої відвідини в 1927 році Харкова, тогочасної столиці УРСР, розповідає про зміни в мовній ситуації міста. Якщо під час свого першого приїзду до Харкова в 1903 році він «чув українське слово... тільки в домі Христі Алчевської і в професора Сумцова», то в 1927 році «почуєш всюди українську мову в Харкові... Часи змінюються» (цит. за ПОГРІБНИЙ 2003, 24).

Можна припускати, що політика українізації в разі її продовження досягла б мети дерусифікації українських міст, яку ставив перед собою М. Скрипник: «З українського села прийде новий робітник пролетар, принесе свою мову, зукраїнізує завод, зукраїнізує місто» (СКРИПНИК 2004, 68).

Але радянське керівництво швидко усвідомило, що мовно-культурний ренесанс, який переживала Україна в другій половині 1920-х років, може призвести до відродження національного руху за державну незалежність. Тому невдовзі українізацію було припинено, а до національної інтелігенції і до селянства, яке чинило опір колективізації, було

застосовано нелюдський терор, що значно підірвало соціальну базу української мови і знову послабило її позиції в містах.

Починаючи з 1930-х років поступово скорочується викладання українською мовою в середніх і вищих школах, припиняється вивчення української мови у всіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів, згортається україномовне діловодство, українська мова витісняється з наукової сфери (УМЕ 2000, 645-646).

Слід зазначити, що радянське керівництво не обмежилось зовнішньою русифікацією, а значно посилило її додатковими заходами, а саме адміністративним втручанням у внутрішню структуру української мови. Під новими гаслами єдності зі «старшим братом» – російським народом і «благодетельності» впливів російської мови на українську поширилась впроваджувана згори практика зближення української мови з російською. Ю. Шевельов зазначав: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих “класичних” метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» (ШЕВЕЛЬОВ 1998, 173).

Таким чином, явище суржикізації як стихійного пристосування носіїв підлеглої мови до мови домінуючої було підсилено правописною, термінологічною і лексикографічною практиками, метою яких було обмеження узусу лексики, спільною з російською, вилучення з активного вжитку українських слів, відмінних від російських.

Такий українській мові, максимально наближений до російської, московське керівництво відводило суто декоративну роль демонстрації

«невиданого розквіту національних мов». Подібну ритуальну функцію виконували й елементи української мови, якими «орнаментували» російськомовні тексти з України, адресовані центральному партійному керівництву. Виразною ілюстрацією зазначеного може бути текст присяги «На смерть Сталіна», яку написав драматург Олександр Корнійчук у березні 1953 року. Наводимо два фрагменти з нього:

Великий вождь, родной отец, дорогой, любимый Иосиф Виссарионович Сталин!

У Вашего гроба, в глубокой скорби стоят народы-братья и среди них украинский народ, которому Вы дали за свою жизнь неизмеримо больше, чем все то, о чем он мечтал, за что боролся на протяжении многих веков своей жизни. Нас веками жестоко поработщали свои и иноземные угнетатели, Вы учили нас различать врагов народа и побеждать их в классовой борьбе.

Земной низкий поклон Вам от всего народа. Спасибо, любимый батько Сталин!...

Наша культура была растоптана и слово родное изгнано.

Вы возродили нашу национальную науку, литературу, искусство, оплодотворили ее своими бессмертными идеями.

Земной, низкий поклон Вам от всего народа.

Спасибі, мудрий батько Сталін! (Корогодський 2000, 237).

Повернення до практики русифікації означало й продовження колишньої імперської традиції добору адміністративно-управлінських кадрів у національних республіках з-поміж пристосованої до колоніальної залежності, гіршої за моральними й інтелектуальними якостями частини місцевого населення. Як зазначав Я.Радевич-Винницький, «Номенклатурники свідомо надавали українському мовленню російського акценту. Сформувався навіть специфічний, а точніше, спеціальний «номенклатурний жаргон» суржикового характеру, який і посьогодні можна почути з високих трибун, з радіо і телеприймачів» (РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ 1997, 215).

Зазначена специфіка радянської мовної політики інтенсифікувала процеси русифікації, що створило сприятливий ґрунт для поширення мішаних форм мовлення як перехідних від україномовного до російськомовного спілкування. Оскільки російська мова лишилась основним засобом міської комунікації, процеси маргіналізації носіїв української мови у великих містах продовжились і в повоєнний період.

Водночас у селах і невеликих містах, значну частину дорослої населеності яких становило покоління, народжене до 1930-х років, територіальні говірки української мови та українська літературна мова (остання –

завдяки україномовній освіті в сільських місцевостях), побутовали достатньо повноцінно. Ось як описує мовну ситуацію своєї «малої батьківщини» - робітничого селища Миколаївка на Донеччині Іван Дзюба (1931 року народження) у тексті, призначеному для виступу на імprovізованому «суді над суржиком»:

Вперше я познайомився з підсудним (йдеться про суржик – Л.М.) ще в дитинстві, на своїй Донеччині. В багатій, виразній і дуже образній мові моєї мами, моєї бабусі, родичів і сусідів раз-у-раз траплялися чужеродні слова — як я пізніше зрозумів, переінакшені з російської мови: «самошестий» (від «сумасшедший»), «малахольний» (від «меланхолика»), «паршменки» (від «спортсменки») — тодішнє літнє парусинове взуття) та ін. В побуті робітничого селища вони звучали природно і часом надавали мовленню «неолітературного» люду особливої індивідуальної виразності. На дозвіллі мої земляки любили поговорити «про життя» (були серед них і охочі «пофілософствувати»), — і коли їм бракувало слів, вони творили свої, найнесподіванішим чином вивертаючи десь чуті «вчені» російські (яких у навколишньому повітрі носилося більше, ніж українських) або контамінуючи їх з українськими і міцно впечатуючи їх в українську синтаксичну структуру, щоб й забезпечувало загалом український характер мовлення (Дзюба 2005, 14).

Спостереження Івана Дзюби підтверджують матеріали польових досліджень, зібрані в праці Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства (Усна історія української селянської культури 1920-30 років)», видана в Києві в 1999 році. Метою праці було представити погляди селян на той злам, якого зазнали соціальна структура і традиційний побут та звичаї українського села в період колективізації 1920-30 років, супроводжуваної голодомором. Монографія В. Нолла базується на польових дослідженнях, проведених у 1993-1995 роках з додатком кількох інтерв'ю, які автор провів у 1989-1993 роках.

Дослідження містить усні розповіді понад 400 селян з Центральної (Черкащина, Вінниччина) і Східної (Харківщина, Полтавщина, Сумщина, Чернігівщина) України. Усі вони записані на касетах, які нині зберігаються в Києві У Центрі досліджень усної історії та культури (Нолл 1999).

Як збірка записів усного мовлення праця В. Нолла становить важливе джерело не лише для історичних й соціокультурних студій, а й для лінгвістичного аналізу особливостей мовлення селян, які належать у переважній більшості до покоління, народженого в перші два десятиліття минулого сторіччя.

Численні зразки зібраних у книзі записів усних оповідей свідчать, що вживання мішаних українсько-російських форм не належить до поширених явищ у мовленні цього покоління селян. Певні специфічні риси, але переважно перехідного говіркового характеру, містить мова інформантів з Чернігівщини, тоді як мовлення більшості жителів Черкащини, Вінниччини, Полтавщини і навіть Сумщини та Харківщини близьке до мовного стандарту і відзначається в цілому достатньо багатим лексичним запасом і вмінням формулювати свої думки, що, звичайно, має свої індивідуальні прояви.

Лексичні русизми або слова спільного фонду, вимовлені в російській фонетичній формі, зазвичай становлять в усних оповідах селян окремі вкраплення, які не руйнують їхньої україномовної основи. Їхня кількість, однак, різко зростає у тих фрагментах розповідей, які пов'язані з діяльністю провідників радянської влади, спогадами про колективізацію, в описах засобів її впровадження, характеристиках її виконавців. На підтвердження можна навести кілька відповідних уривків з селянських усних історій:

Колективізацію проводили – приїжджали, строїли колективізацію – це були двадцятип'ятитисячники. «Тихий Дон» Шолохова читали, там Нагульнов, Давидов були. А оце у нас теж був приїжджий Рябов по проведенні колективізації. Це той чоловік, який зроду не бачив... Даже коли стали сіяť, дак плани були, скільки посіять овса, проса. А він каже: «Нікакого проса. Нам *только* пшоно *надо* сіяť, щоб у нас каша була». А він, цей чоловік, він зроду не бачив землі, це од робочого класу *видвіженець*. Но він був, може, член партії, ще щось і такий *активіст*. От давай його, і *видвінувся* в село, послали його двадцятип'ятитисячником для *проведенія* колективізації (З розповіді Андрія Доцента, 1910 року народження, жителя с. Хотинь, Сумського району) (Нолл 1999, 175).

А потом комсомольці на *своём* комсомольськiм *собраніі* рішили, значить, тоді в тридцять третьому, шось на худобу було плохо тоді, дохнуті коні з голоду, слабi, а сіяť треба. І я прийшов ото ж у *колхоз*, мені дали коні, а у них плечі побиті, прямо такі рани на плечах тут. (З розповіді Федора Кравченка, 1915 року народження, жителя с.Зрубанка, Золочівського району, Харківської області) (там само, 177).

Тоді було таке. Як *Ленін* ото робив революцію, так часть за німців воювали, а часть – за *советську власть*. Ну мій брат за *советську власть* воював, а часть воювало багато за німецьку. (З інтерв'ю з Андрієм Оклеєм, 1911 року народження, жителем с.Черкаський Бішкінь, Зміївського району, Харківської області) (там само, 544).

Тоді була *колективізація, гонення* були за те, що не давали, щоб вечорниці були, щоб ніякої банди не заводилось. (там само, 546).

Показово, що з п'ятьох інтерв'ю, тексти яких наведено повністю у додатках до книги В.Нолла, найбільшу кількість русизмів містять відповіді колишнього сільського активіста, чий погляд на колгоспне минуле відрізняються від думок більшості селян. Мовлення колишнього активіста, особливо в тих фрагментах, де він розповідає про заходи й інституції радянської влади, настільки насичені лексичними, морфологічними й фонетичними елементами російської мови, що його, на відміну від мовлення інших чотирьох повних текстів інтерв'ю, слід кваліфікувати як суржикове:

Із СОЗа перейшли на *колхози*, бо знали, що СОЗ – це *мелкобуржуазне хазяйство*, а *колхоз* – это уже більше *поддержує* і старичків. Вже стали *делать* ми *обще питаніє*, стали помагати старим людям. Артіль – совсім друга була стадія. СОЗ, це що ми, дожили до нового года, що заробили, розділили все. А *артель*, це вже не то, це вже *другое*. Тут хазяйство вже держали, і які там, *незаможні*, старики, то їм помагала артіль. Це вже *совсем* друга стадія... В Сталіна ж *головокруженіє* стало в тридцять третьом году, он же *всеобщу колективізацію* сказав. Це йому подклали пляму, і він, якій *сильний* був, не побоявся, взяв на себе яку *кляузу*. В Сталіна *получилось* *головокруженіє* – *обща колективізація*. А вона нічо не дала, зігнали. Так, як оце *перестройку* зробив Горбачов, так і то. І Сталін сказав: «Розпустить *колхозы*». (З інтерв'ю з Микитою Надежею, 1907 року народження, жителем с.Стара Гнилиця, Чугуївського району, Харківської області) (Нолл 1999, 554).

Останній текст дає також підстави розглядати суржик як безсистемне, хаотичне поєднання елементів двох мов, як субкод, позбавлений навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу. Лексиці, яку вживає інформант, властивий високий рівень фонетичної й морфологічної варіативності. Так, у тексті інтерв'ю зустрічаємо паралельні форми слів спільного лексичного фонду як в українській, так і в російській вимові – *артіль* і *артель*, *совсім* і *совсем*, *діло* і *дело*, *хліб* і *хлеб*, *рідко* і *редко*, *після* і *после*, *тіки* (укр. розм.) і *только*; російські слова у неадаптованій і адаптованій вимові: *большинство* і *большинство*, *пятнадцать* і *піннадцять*; паралельні російські літературні і розмовні лексеми: *жизнь* і *жисть*; паралельні прикметникові і дієслівні словоформи з українськими і російськими флексіями: *друге* і *другое*, *політическое* і *політическоє*, *сделав* і *сделал*, *проп'ємо* і *прогуляєм* тощо. При цьому варіантні форми нерідко вживаються поряд – в одному реченні або в сусідніх

реченнях: «Он любив тіки мущин, доїли только мущини» (с.550); (с.556); «Могли піти, але це рідко. Могли, розрішалось, і ходили, ну рідко, може це несподручно чи невдобно» (с.553); «хліба не здавали, хліб прятали. Государство должно было жить. В їх, в етіх людей заби-
рали хлеб» (с.555); «Это дело політическое, это діло очень трудно роз-
кусить» (с.556); «Шо заробив – проп'ємо, прогуляєм» (с.557).

Особливості практики змішування мов, зафіксовані в аналізованому тексті, підтверджують позицію тих дослідників трясанки й суржику, що розглядають їх як суму ідіолектів, пор. визначення трясанки в статті Ніни Мечковської: «це множинність субстандартних ідіолектів, що мають у різних пропорціях риси білоруської і російської мов» (Мячкоўская 2007, 91) і характеристику суржику в розвідці Артура Брацького «...кожний носій такого гібридного утворення, конструюючи висловлення, на власний розсуд залучає та добирає компоненти обох складників, що змушує розглядати суржик як форму, котра складається з ідіолектів, зосереджених у просторі різномовної диглосії» (БРАЦЬКІ 2007, 138).

Водночас, як свідчить абсолютна більшість записів усних історій, зібраних у дослідженні В. Нолла, комунікативна потужність української мови в сільських середовищах забезпечувала адаптацію російськомовних запозичень. Вони входили до неї окремими вкрапленнями, не руйнуючи її базових структур і водночас надаючи їй живомовного колориту, зв'язку з реальною дійсністю. У цитованій вище статті І. Дзюби наведено цікаві міркування О. Довженка з приводу поодиноких русизмів в українському тексті, який відтворює живомовну стихію українського села. Не погоджуючись з пуризмом редактора, що правив його «Поєму про мова», О. Довженко в листі до директора видавництва «Радянський письменник» зазначав: «В деяких місцях я навмисне залишав русизми. Вони потрібні мені як знаки живої мови. Тільки чистоплюям і естетам здається, що вони засмічують мову. Ні, в невеликій кількості вони надають їй життя, як вкраплення хімічних елементів у воду, від чого вона, вода, стає хоч і неправильною, не дистильованою, ...але животворящою, живою.» (ДЗЮБА 2005, 15).

Подібну властивість селянського середовища легко «перетравлювати» запозичення з російської мови, адаптувати їх до своїх вимовних норм, відображає мовлення персонажів новел Григора Тютюнника, що дають виразні замальовки звичаїв і побуту полтавських сіл 1950-1960-х років. Для прикладу можна навести русизм *привнила* (рос. *приуныла*) в

мовній партії діда Помазана з новели «Тайна вечеря»: «Пий та звиняй, що до столу не саджаємо, позаяк у нас сьогодні з Христею – тайна вечеря! Чув, що це таке? Тайна вечеря! Адже ж так я кажу, Христіно? Чи чого ти шулишся – ге? Чого *привнила* – ге?» (Тютюнник 1984, 79).

Усне мовлення з повнозначною багатою лексикою і фразеологією, яку не руйнує присутність поодиноких русизмів, досьгодні побутує в селах не лише Центральної, а й Східної та Південної України, проте переважно в мові людей старшого покоління.

Посилення русифікації в 1970-х роках, поєднане з демографічним зростанням міст за рахунок міграції сільського населення, знищення релігійних традицій, звичаїв, культури українських сіл, а подекуди й повний їх занепад призвели до деградації сільських мовних середовищ.

У новелі Григора Тютюнника «Син приїхав», яку цензура не дозволила опублікувати за життя автора, художньо зафіксовано розрив спадкоємного міжпоколінневого мовного зв'язку, поступова зміна довкілля з україномовного на суржикомовне внаслідок зросійщення молодшого покоління урбанізованих селян:

На початку серпня, коли в Ковбиші, велике село по обидва боки вузької річки в очереті та верболах, з'їжджаються до батьків усі колишні ковбишівці, що отам по війні подалися з дому шукати постійного заробітку і щонедільного вихідного, коли по дворах тільки й чути: «*Папа а как* зараз навпростець дійти до лавки?», а батько, намагаючись в усьому догодити дітям, одказує: «*Та как?* Отако грядками і йди. А там – низом. Хіба ти забув?»; або: «Мамо, як у вас *нащот* стірального порошка? *Нет?* Дак я пришлю по приїзду» і т. п. – на початку серпня, сонячного суботнього передобіддя, приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски Дзякунки [...] (Тютюнник 1984, 175).

Виникнення й поширення мішаних українсько-російських форм усного мовлення як перехідних від української мови спілкування до російської підтверджують й дослідження аналогічного гібридного ідіома на території сусідньої Білорусі. Так, на основі вивчення трасянки в комунікативному середовищі однієї родини в західнобілоруському місті Барановичах мовознавці дійшли висновку, що частка вживання білоруських слів у родинному спілкуванні виразно змінюється залежно від покоління: у мовленні бабусі білоруські слововформи використовуються значно частіше, ніж російські, у матері спостерігається рівновага білоруських і російських слів, тоді як у дочки російські слововформи вже переважають білоруські. Наведені факти дають підстави дослідникам інтерпретувати трасянку досліджуваного родинного середовища як

прояв поступового переходу з білоруської мови на російську (ГЕНЧЕЛЬ & ТЭШ 2007, 89).

Отже, перед здобуттям незалежності скорочення вжитку української мови у найголовнішій функції живої мови – функції спілкування набуло загрозливого для її майбутнього характеру. На цей час міське населення України вже становило більшість, а сфери комунікації у великих містах на більшій частині території України сформувались як російськомовні.

Більша комунікативна потужність російської мови у престижніших урбанізованих середовищах сприяла зростанню її демографічної потужності. Це зростання відбувалось шляхом переходу на російську мову молодшого покоління українців, які переїздили до міст з сіл і невеликих містечок. Відповідно українська мова ставала мовою обмеженого вікового поширення, властивою старшій генерації мешканців провінції.

Процеси урбанізації вчорашніх селян супроводжувались розширенням функціонування мішаних українсько-російських різновидів усного мовлення. Саме тому Ю. Шевельов, аналізуючи ситуацію України 1970-х років, відносив суржик і суржикізацію до тих явищ, які розминають норми української мови, позбавляючи її рис самостійності. При цьому суржик закономірно завершував наведений Шевельовим перелік змін, яких зазнала українська мова внаслідок потужного одностороннього впливу російської мови впродовж періоду радянської лінгво-етнічної міксації: «...широка відкритість для російських вкраплень і структур; поширення російської шкали соціальних вартостей у мові; закритість для позик поза тими, що йдуть з або через російську мову; недорозвиненість технічної і наукової термінології; відсутність міського сленгу; явище суржика й суржикізації» (ШЕРЕХ 1998, 246-247).

Очевидно, з періодом 1970 – 1980-х років слід пов'язувати початок формування і швидкого розростання суржикомовних середовищ, коли функціонування мішаних ідіомів виходить за межі окремих ідіолектів, хоча й численних, або ж соціолекту певної групи. Соціолінгвістичні обстеження суржикомовних середовищ не проводились, але загальні спостереження дають підстави стверджувати їхнє існування передусім у зонах, прилеглих до великих міст, а також у частині невеликих містечок і сіл Центральної, Східної й Південної України.

Наявність середовищ, у яких суржик охоплює всі сфери комунікації – як родинної, так і позародинної, проникаючи навіть у суворо регламентовані сфери адміністрування й шкільної освіти, говорить про те,

що цей наслідок контакту двох мов на території України належить до того типу мовного змішування, у можливості якого свого часу сумнівався Лев Щерба у своїй відомій статті «О понятии смешения языков». Розглядаючи три категорії фактів, якими оперували тогочасні дослідники мовних контактів, де до третьої категорії належать «факти, які є результатом недостатнього засвоєння будь-якої мови», Л. Щерба писав:

Повсякденне життя багате на факти такого роду; але значно рідшими є факти такого ж порядку, які отримали соціальну значимість, тобто ті помилки мови, які зробились в певному середовищі загальновизнаною нормою. Найчастіше внаслідок наявності справжньої норми засвоєваної мови, лишаються тільки більш чи менш поширені помилки. Я не міг би навести цілком переконливий приклад такої мови, приклад, який я був би в стані проконтролювати сам [...] (ЩЕРБА 1974, 61).

Виходячи з цих міркувань, Щерба скептично ставився до терміна «змішування мов», пропонуючи замінити його терміном «взаємний вплив мов» як такий, що «нічого не містить в собі стосовно фактів, які описує», тоді як слово «змішування» передбачає до деякої міри, що обидві мови, перебуваючи в безпосередньому контакті, можуть рівної мірою брати участь в утворенні нової мови» (там само, 62).

Цитована стаття Щерби, в якій учений запропонував вживати термін «взаємний вплив мов» замість «змішування», була написана в 1925 році – в добу реалізації у новоствореному Радянському Союзі політики «коренізації», толерантної щодо національних мов і культур поліетнічної країни.

Натомість наступна різка зміна партійного курсу в національній політиці кардинально змінила міжнаціональні й міжмовні стосунки в СРСР, легітимізувавши домінантні позиції російської мови та її інтегральну роль у формуванні уніфікованої «радянської» ідентичності всього населення поліетнічної країни. Наприклад, відомий у 1960-1970 роки теоретик національного питання в СРСР К. Ханазаров заявляв: «Виработка в радянських людях свого роду «байдужості» до національних мов є важливим завданням інтернаціонального виховання» (цит. за: ДЗЮБА 2003, 81).

Починаючи з 1930-х років процеси, що відбувалися мовному житті УРСР, виключали можливість взаємовпливів між українською і російською мовами як рівноправними мовними утвореннями, а відповідали відносинам підпорядкування й залежності однієї мови від іншої. Зазначені політичні обставини зумовили однобічний вплив російської мови на українську, що активізувало процеси мовної міксації.

Продовження в радянському мовознавстві вживання термінів «вплив» і «взаємодія» щодо стосунків двох контактних мов в УРСР було даниною агітаційно-пропагандивним, а не науковим завданням.

Лише в період горбачовської перебудови, з посиленням національних рухів за незалежність і державність національних мов союзних республік і відкритого обговорення деформацій в мовному розвитку, спричинених русифікацією, дехто з московських лінгвістів почав відверто висловлюватись про односторонність впливу російської мови на інші, виправдовуючи функціональну диспропорцію у міжмовних стосунках вищою культурною вагою російської мови. Так, під час обговорення в колі мовознавців актуальних соціолінгвістичних проблем, які постали в той час перед центральним партійним керівництвом, авторитетний московський лінгвіст Олег Трубачов твердив: «Культурну роль російської мови як найбільш функціональної мови культури несуперечливо пояснює те, що при міжмовних взаєминах у країні, російська – переважно та, що дає, а не бере, не запозичує» (НАЦИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВЫЕ 1989, 94).

Таким чином, суржик, хоча й сформувався на первісній базі української мови, постав у результаті втрати у значної частини її носіїв усвідомлення відмінності своєї мови від конкуруючої з нею російської, втрати відчуття соціокультурної цінності рідної мови як тієї, що пов'язує нинішнє покоління з попередніми, і відповідного послаблення національної солідарності, колективного усвідомлення часової безперервності існування своєї етнічної спільноти.

Переважає більшість українських інтелектуалів трактує суржик як спрощений, ущербний різновид мовлення. Мовознавець Олександра Сербенська у посібнику з культури українського мовлення під промовистою назвою «Антисуржик» пише: «Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася упродовж віків...» (АНТИСУРЖИК 1994, 7).

Академік І. Дзюба у цитованій вище статті дає таке його визначення: «Суржик – це калічення мови, мовна безпорадність, брак чуття слова, хапання за перший-ліпший сурогат з чужої мови, пасивний перехід на вторинний ширвжиток» (ДЗЮБА 2005, 14).

Оксана Пахльовська вбачає в мовленнєвій гібридизації обмеження культурного рівня й менталітету, «невігластво суто радянського зразка». «Зрозуміло, що донецький, запорізький, полтавський чи інший суржик, - пише О. Пахльовська, - не може бути носієм жодних культу-

рних контекстів, оскільки «культурним» його еквівалентом є, власне, невігластво суто радянського зразка... Оперуючи нерухомими категоріями, утопічними штампами та міфологемами, ця глибоко ушкоджена російська мова звужує параметри світу, спрощує їх, зводить до потреб дешевих ідеологічних спекуляцій у затхлому замкненому просторі, де не відбувається циркуляції ідей». (ПАХЛІОВСЬКА 2007, 323-324).

Літературознавець Анатолій Погрібний визначає суржик як «прибране у мовну форму суспільно-історичне явище, яке характеризує колоніальне, а в наших умовах – постколоніальне суспільство, свого роду імперський спадок, який, як усі ми переконуємося, сам по собі не тільки не зникає, а й ... посилює свої позиції». Як зазначає А. Погрібний, явище суржику й суржикізації в незалежній Україні не лише не втрачає на силі, а навіть розширює свій ареал, проникаючи вже навіть у україномовні середовища західних областей (ПОГРІБНИЙ 2005, 9).

На інтенсивності процесів проникнення запозичень з російської мови в усне мовлення українців західних регіонів наголошують і галицькі письменники і журналісти.

На загрозах, які постають перед українською мовою у зв'язку з проникненням суржику на територію Західної України, населення якої в радянський період виявляло стійкий опір русифікації, що блокувало тут утворення гібридних форм мовлення, наголошує й письменник Юрій Андрухович в есеї «Орім свій переліг... і сіймо слово»: «Схід України вже не білінгвістичний, він російськомовний, причому фонетично ця російська мова втрачає дедалі більше територіально-українських ознак... Нині київська, дніпропетровська, полтавська і черкаська молодь говорить уже цілком уніфікованою російською, з усіма характерними лексичними прикрасами і сленговими новаціями. Само по собі це було б не так і погано, якби ця молодь говорила не тільки по-російськи.

А що ж «суржик», де він, цей милий покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білінгвізму? А він там, де йому й належить бути — там, де й сам білінгвізм. Тобто вже не на Сході, а на Заході. Так, саме «суржилом» нині спілкується значна частина західноукраїнської людності, включно зі «свідомими галичанами». При цьому він справді зникає на Сході — разом із «неперспективними» селами, містечками та вимираючими в них дідами й бабами.

Отже, «суржик» крокує на захід, супроводжуючи великий похід великої, могутньої російської мови. Українській же відступати нікуди — не до Польщі ж і не до Словаччини з Угорщиною!» (АНДРУХОВИЧ 2001, 2).

Один із львівських журналістів підрахував, що за 405 років польського (1387-1772, 1919-1939) й 146 років австрійського (1772-1918) панування до розмовного мовлення галичан було запозичено 2-3 десятки слів польського, німецького й частково угорського походження, тоді як за 51 рік (1939-1991) російського панування, за його підрахунками, в розмовний словник мешканців Галичини ввійшло близько 500 російських слів.¹

І все ж, як показують соціологічні дослідження лінгвоетнічної структури України, які регулярно проводить, починаючи з 1991 року, Київський міжнародний інститут соціології, сумішню української і російської мов, за визначенням соціологів, говорить незначна частина (всього 2,5%, за даними 2003 року) населення Західного регіону (ХМЕЛЬКО 2004, 11).

Очевидно, що російськомовний вплив на цій території не перейшов інтерференційного порогу, за яким починаються процеси змішування кодів. Як свідчать спостереження мовознавців, російські лексеми за своєю формою в мовленні галичан у формах, адаптованих до місцевої говірки. «...З уст галицького селянина старшого віку, - зазначає О. Сербенська, - мені довелося почути *«оп'ять не прийшла»* (у значенні «знову»), де російське слово *«опять»* сфонетизовано відповідно до говіркових особливостей: звук [п] – твердий, звук [є] з'являється на місці літературного [а] (*шепка, мнессо, седу*). Або: у формах *сємдесять* і *во-сємдесять*, що стали поширеними в побутовому мовленні, принаймні на Львівщині, зберігається наголос російських слів, у звуковому оформленні – це вже цілковиті мутанти. До речі, спільнокореневі слова *«сім»* і *«вісім»* така мутація обминула» (СЕРБЕНСЬКА 2002, 92).

У зв'язку з цим необхідно ще раз наголосити на тому, що поширене не тільки в публіцистичному, а й науковому дискурсі твердження про абсолютне переважання суржика в побутовому спілкуванні української людності є не тільки некоректним, а й позбавленим наукової аргументації.

Так, автор статті, присвяченої оглядові мовної ситуації в Україні, посилаючись на наше з Ганною Залізняка соціолінгвістичне дослідження Києва, проведене в 2000 році, робить такий закид: «При цьому не можна не відзначити, що в процесі цитованого дослідження автори анкет не розрізняли українську мову і так званий суржик, на якому фактично

1 www.sota.libra.com.ua/moskal_4.htm.

говорить більша частина осіб, які зазначають що мову у відповідях на питання анкети як українську. Суржик – це суміш української і російської мов, граматичною основою якої є українська мова, що містить дуже багато русизмів» (МЕЛЬНИК 2006, 353).

Ця теза, що висловлювалась і в інших наукових публікаціях виникла, як ми вже зазначали (див. МАСЕНКО 2007, 28-29) внаслідок нерозрізнення інтерферованого й мішаного мовлення. Між тим, серед розмаїтих розмовних форм побутування української мови значно ширше представлені типи інтерферованого мовлення, яке позначене більшим чи меншим впливом російської мови, але яке не можна відносити до змішування кодів.

Твердження про тотальне домінування суржику спростовує і згадуване вище соціологічне дослідження лінгвотнічної структури України. Згідно з його даними, узагальненими по всій Україні, упродовж 1996-1999 років частка населення, що вживає суміш української і російської мов, становила 18,2%, а впродовж 2000-2003 років – 14,7% (ХМЕЛЬКО 2004, 10).

Як бачимо, попри досить значну кількісно групу суржикомовних осіб, вона значно поступається за демографічним показником україномовній частині населення (відповідно 39,2% від усього населення в 1996-1999 роках і 38,7% в 2000-2007 роках) (там само).

Регіональний розподіл груп, виділених за мовними ознаками, виявив також перехідний характер мішаних форм мовлення, що засвідчує тенденція до збільшення російськомовної групи за рахунок зменшення суржикомовної, а також кореляція між кількісним збільшенням суржикомовних осіб і демографічним употужненням російської мови у певних регіонах країни (див. докладніше МАСЕНКО 2007).

Водночас державний статус української мови змінив, принаймні на офіційному рівні, характер міжмовних стосунків і підняв престиж української мови. В перспективі, за умови впровадження послідовного мовного планування, зокрема українізації системи освіти, яка вже здійснена в більшості регіонів, мішана субмова може звузити ареал побутування, поступившись місцем українській літературній мові та координативному білінгвізмові. За наявності нормативних стандартів обох контактних мов мішаний субкод не має шансів на стабілізацію і більш-менш тривале існування. Його престиж надзвичайно низький не тільки в експертній оцінці, а і в масовій свідомості.

Як показують фокус-групові дослідження, проведені восени 2006 року у Києві, Львові, Луцьку, Донецьку і Одесі в рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: лінгвістичний та антропологічний аспекти та подальші перспективи», абсолютній більшості респондентів властиве негативне ставлення до мішаного мовного різновиду. Респонденти вважають, що суржик виникає внаслідок недостатнього знання і української, і російської мов, що ним говорять люди з низьким рівнем культури:

- Суржик як заміна двох повноцінних мов не є прийнятним (львів'янка);
- Суржик – це коли ви... не вмієте говорити ні на одній мові нормально... і мішаєте слова (львів'янка);
- Це просто невихована людина. Або говори на одній мові, або говори на другій мові (львів'янин);
- Когда коверкают слова (киянка);
- Это незнание украинского (киянка);
- Это если человеку языки не даются, даже такие простые языки, родственные, как русский и украинский (киянин);
- Неумение как-то систематизировать в памяти языки и правильно говорить (киянин);
- Это смесь бульдога с носорогом (киянин);
- Мне кажется, что суржик – это, в принципе, где-то тоже диалект, просто вульгарный (киянин);
- Суржик – это когда, мне кажется, люди не знают ни одного, ни второго языка. И вот приехали... вот они пытаются перейти на русский язык... и это получается очень смешно и некрасиво, и вот это и суржик: одно слово на русском, другое – на украинском, но в интерпретации русского языка, суржик такой (киянка);
- Суржик, да, это некрасиво, это не очень хорошо, но просто суржик везде существует, и очень многие люди общаются на суржике (одесит);
- И некрасиво, и смешно, лучше на одном языке разговаривать (одесит);
- Эстетически я не воспринимаю, это неприятно (одеситка);

- Иногда режет слух, иногда не хочется это слушать, уже такая чушь несется, а иногда смешно, как Сердючка (одеситка);
- Получается, ни русского нормального нет, ни украинского (донеччанка);
- Может быть, это еще из-за незнания языка. Допустим, приехал кто-то из Белоруси на Украину, да, и он хочет разговаривать на русском или на украинском, и он не может чисто разговаривать, у него домешиваются свои слова и получается суржик (донеччанка);
- Это без осознания, это, знаете, когда человек говорит и не осознает, на каком языке он говорит. Вот я говорю, допустим, слово русское, говорю украинское, нечетко понимаю, что здесь я говорю по-русски, а здесь, по-украински. Когда человек, извините, несет все подряд и не понимает. Он считает, что он просто говорит просто на каком-то языке (донеччанка);
- Из-за отсутствия культуры русской. Потому что нет грамотной речи, ее не слышат в селах. Им проще коверкать слова эти. Они как-то даже расслабляются, на расслабоне (донеччанка);
- Коли Верка Сердючка, то то смішно, а так, коли в житті, коли то питається тобі сказати, що ото є дійсно справжня українська мова, то то вже трагедія (львів'янин);

Означення, яку респонденти з фокус-груп вживають щодо суржику, також мають негативні конотації:

- нечиста мова (лучанин);
- це грязна мова (лучанин);
- это уже засоренный язык (киянин);
- это ломаный язык. Это ломаный и получается. И не русский, и не украинский, а что-то такое (донеччанин);
- люди расслабляются, такой получается пожмаканный язык. Хорошего мало (донеччанин).

Як уже було зазначено, спроби узагальнення, систематизації рис суржикового мовлення ускладнюється тим, що в ньому змішування елементів двох мов відбувається довільно і має спонтанний характер. За моїми власними спостереженнями над мовленням мешканців міста Долинської, районного центру Кіровоградської області, суржик може мати різні форми вияву навіть на індивідуальному рівні, кількісне співвід-

ношення елементів двох мов у ньому може залежати від співрозмовника і від комунікативної ситуації. Аналогічну специфіку трасянки відзначає Н. Мечковська: «...трасянка входить в континуум білорусько-російських ідіолектів, у яких елементи обох мов присутні у різних пропорціях, що змінюються не тільки впродовж життя людини, але і впродовж одного дня – в залежності від ситуації і теми спілкування» (Мячкоўская 2007, 92).

Зразки суржикового мовлення, навіть записані в одній області і від інформантів однієї вікової групи, засвідчують значні розбіжності у співвідношенні українських і російських елементів у досліджуваній субмові.

Для ілюстрації наведемо два тексти. Обидва записані в Харківській області. Перший – у 1998 році від жінки 1918 року народження, другий – в 2003 році від жінки, яка, судячи з її розповіді, також належить до старшого покоління.

Текст № 1

«Я, Марія Александровна, радилася у Харькові у восемнадцатом году, четырнадцатого января. Перевіз нас атец з Харькова у Дергачі. З Дергачей на Безруки і ми стали організовуваться в СОЗ. Рішилася я з братом піти робить. Я мала була, а брата прийняли. Со временем і я пішла туда, полоть помагала, а потом мене вибрали у дєтський садік воспитателькою. Я занімалася в Харькові, на Пушкінській п'ять лет занімалася, усе це коньчила заняття, приїхала в колхоз (в СОЗ!) а потом дітей звели нам всякого возрасту: місячні були, сем лет, чєтири лета, года, п'ять, три - всякі совместні. Условія тяжолі були, покамісць роскулачені були дома, там і находились і воспитували. Я з дітьми все спольняла, дітей уважала. Я молода була, а возраст дітей всякий. Всьо равно я вміла, знала, понимала. Навчили мене, сознание було, любить надо, тогда буде в жизни все правильно. І все нам удачно всігда буде. А потом ще побула я п'ять лет, уже мені надоїла робота, я попросилась: піду на всякі разні роботи. Всю жизнь я проробила в колхозі, всю жизнь по сьогоднішній день, сорок лет! І де які не тяжкі роботи: і на животноводстві, і в полі, і торгувала, і свиней годувала, і коров годувала, і телят десять лет ухажувала, і молочних вирощувала - все я спольняла, з усім справлялась. Дома три участки огорода було, корова, держала свиней, ніхто мені нічого не пособляв, все сама управлялась. Рішилася построят собі іще домік, мені посоветували: возьми участок другой. Я взяла, построялась, ніхто не помагав» (ЛЕСЮК 2004, 104-105).

«Да. На руском і на українском. Як придеться. Уже смешаний, уже смешаний. Я в молодості, як вийшла замуж, я вийшла замуж. Ну шо, я занімалась восьми лет в українской школі. Я очень хорошо знала український язык. Очень хорошо. Када я закончила курси секретаря-машиністкі, я значит, уже прийшов визов, уже назначеніє било, і мене взяли в , потому шо там на українском языке в основном же ж І я оце... Був начальник у мене, і так, пойдіте там до одной женщины... Вот він напише там рішення чи розпорядження, ну, распоряженіє - це на руском. Пойдіте, пусть она проверіт. Я сіла отпечатала, ага, приносю йому. Ви билі? Говорю, нет. Пойдіте, проверьте. Приносю. Ну што? Она говоріт, я не знаю, етд девчонка, я не знаю, говоріт, ну я очень знала український язык. А потом как пошла я десятый, одінадцатый заканчувать, і так, Ніна, помешался разговор. Ну вийшла ще замуж, я розгаварювала на українском. Тоді, конечно, сердився дуже. Оце підем в компанію всь, шо ти на українском, ти хоть это самое. Та шо ж я... надо думать, шо мені сказать, Ніна, ти понимаеш? От сяду і мені надо думать, шо мені ска... як сказать... рускій язык, по-русскому. Він дуже сердився. Ну, а потом уже оце так привыкли, притерлись. І це так одне слово українське, одне - руське. В общем - смесь получилась і всьо. Немає такого чистого, щоб рускій ілі українській. Одне слово руське, друге - українське. Безобразний, конечно, язык, шо там говорить».²

У першому тексті кількість українських і російських лексем приблизно однакова. Цікаво відзначити, що серед українських переважають дієслова: *перевіз, піти, робить, приїхала, вміла, навчили, побула, попросилась, піду, проробила, торгувала, годувала, вирощувала*; до інших частин мови належать: *мала, заняття, дітей, п'ять, молода, робота, які, тяжкі, в полі, свиней, телят, ніхто, нічого, другий*.

Російські слова мають ті чи інші риси української вимови: *детський, занімалася, возрасту, місячні, совместні, тяжолі, розкудлачені, воститували, всігда, на животноводстві, надоїла, ухажувала, пособляв, управлялася, посовітували*.

2 Розшифровка записів польових досліджень, проведених в межах проекту Санкт-Петербурзького університету «Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве» // http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/interviews/EU_ha_2003_OK2.pdf.

У слові *воспитателька* поєднано російський корінь із суфіксом українського відповідника *вихователька*, але вимовленим з пом'якшенням.

Без адаптації вжито російські слова і слововформи *восемнадцатом, четырнадцатого, условия, удачно, участок*.

Натомість у другому тексті переважають неадаптовані російські слова і слововформи: *смешаний, в молодости, замуж, занималась, восемь лет, українській язык, школе, очень хорошо, машинистки, значит, визов, назначеніє, потому шо, в основном, пойдіте, распоряженіє, на русском, проверит, отпечатала, нет, она, говорит, не знаю, девчонка, десятый, одинадцатый, помешался, разговор, конечно, надо, думать, понимаеш, русский язык, по-русскому, потом, в общем, смесь, или, безобразный*.

Українських лексем значно менше. Це: *вийшла, у мене, він, напише, рішення, розпорядження, сіла, сердився, дуже, підем, мені, оце, немає, одне*.

Гібридні слововформи представлені поодинокими утвореннями: *придется, заканчивать, разговаривала, руське*.

Переважання елементів російської мови в другому з наведених вище текстів може бути результатом пристосування інформанта до російськомовного інтерв'юера, пор. самокорекцію респондентки: *«разпорядження, ну, распоряженіє – це на русском»*. Це зауваження, до речі, можна адресувати майже всьому масиву польових записів, зроблених у межах проекту Санкт-Петербурзького університету «Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве», де спостерігається настільки виразне домінування фонетичних, лексичних і морфологічних рис російської мови, що мову цих записів слід кваліфікувати швидше не як суржик, а як українізований варіант російської мови.³

Велике розмаїття розмовних форм, що побутують у білінгвальній Україні, ускладнюють соціолінгвістичне завдання їх класифікації, хоча кілька таких спроб уже зроблено. Так, мовознавець Віталій Радчук виділяє п'ять ідіомів, що конкурують в українському просторі: українська літературна мова, російська літературна мова, суржик, зросійщена українська мова й український територіальний варіант російської мови (Радчук 2000).

3 <http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3>.

Лінгвокультуролог Роман Кісь розрізняє серед так званого російськомовного населення України за мовленнєвими ознаками вісім типологічно-функціональних груп. При цьому серед тих, які можна віднести до мішаних («креолізованих», за термінологією дослідника) груп, Р. Кісь виділяє два типи. До одного, на його думку, належить «поверхнево креолізований (на рівні часткової лексичної інтерференції) варіант українського мовлення. «Мозаїчно» у мовлення вкраплюються переважно ті російські лексеми, які найчастіше вживані та пов'язані з функціонально значущими аспектами життєдіяльності та безпосереднього речового довкілля («стройка», «получка», «фуражка», «шляпа»). При цьому зберігається основне лексичне ядро української мови, граматична структура, інтонаційна та орфоепічна структура». До другого типу дослідник відносить «глибинно креолізований тип мовлення (із абсолютною перевагою російських лексико-фразеологічних одиниць) зі збереженням деяких граматичних структур та фонологічних складових мовлення. Саме цей тип мовлення майже завжди однозначно корелює з етнічною змаргіналізованістю мовців та культурною їх креолізованістю. Такий тип мовлення часто співвідноситься із глибокою кризою національної ідентичності, однак ще не означає її втрату (тобто повну асиміляцію)» (Кісь 2002, 41).

Дві спроби систематизувати різновиди суржику належать українському мовознавцеві Олександрові Тараненку та американському антропологу Ладі Біланюк. В основу класифікації О. Тараненка покладено психолінгвістичний принцип свідомого/несвідомого використання мови, в основу другої – просторово-часовий принцип (детальніше див. УМЕ 2004 та BILANIUK 2006).

Обидві класифікації, які вже дістали критичні оцінки (Ставицька 2007, Брацкі 2007), слід вважати передчасними. Якщо вважати суржик континуумом ідіолектів, перехідних від україномовного до російськомовного спілкування, то проблематичною лишається сама постановка питання про систематизацію його різновидів.

Очевидним, проте, є наступний висновок.

Суржик виник в соціокультурних умовах нерівноправного становища двох різномовних груп соціуму і є мовним проявом процесів маргіналізації носіїв української мови в урбанізованих російськомовних середовищах України. Поширення мішаних форм мовлення як перехідних від української до російської мови спілкування слід розглядати в

контексті імперської самодержавної, а пізніше радянської політики русифікації й денаціоналізації українців.

Майбутня доля суржику залежатиме від засад національної політики і мовного планування. Успішне впровадження українського мовного стандарту в контрольовані державою сфери управління й освіти та употужнення культурного й інформаційного потенціалу української мови здатні суттєво вплинути на звуження простору побутування мішаного субкоду. Натомість відсутність мовного планування й подальша експансія Росії в український інформаційно-культурний простір та масову культуру можуть призвести до подальшого розростання суржикомовних середовищ коштом звуження соціальної бази і сфер застосування української мови.

Література:

- BILANIUK, L. 2005: *Contested tongues: language politics and cultural correction in Ukraine*. Ithaca
- АНДРУХОВИЧ, Ю. 2001: Опім свій переліг та сіймо слово. In: *Урок української* 7, 2-5
- АНТИСУРЖИК 1994: *За загальною редакцією Олександри Сербенської*. Львів
- БРАЦКІ, А. 2007: Суржик – опис і визначення рамок явища. In: *Студії з україністики. Скарби культури – безсмертя нації*. Зб. наук. Праць. Вип. VII. Київ, 132-145
- ВТСУМ, 2006: *Великий тлумачник словник української мови*. Київ
- ГЕНЧЭЛЬ, Г. & ТЭШ, С. 2007: Трасянка: у якій ступені яна «руская», «беларуская» або «агульная»? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям'і). In: *Веснік БДУ* 4/1, 85-91
- ГРИЦАК, Я. 1996: *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття*. Київ
- ДЕМЧЕНКО, В. 2003: *Органічна та неорганічна українська мова*. Херсон
- ДЗЮБА, І. 2003: *Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна*. Київ
- ДЗЮБА, І. 2005: До судилища над суржиком. In: *Урок української* 1-2, 14-15
- КАППЕЛЕР, А. 2005: *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розклад*. Львів

- КВИТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО, Гр. 1969: *Твори у восьми томах*. Т. 3. Київ
- КІСЬ, Р. 2002: *Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)*. Львів
- КОРОГОДСЬКИЙ, Р. 2000: *Довженко в полоні*. Київ
- КОТЛЯРЕВСЬКИЙ, І. 1968. *Енеїда*. Київ
- КУРОМІЯ, Г. 2002: *Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки*. Київ
- ЛЕСЮК, М. 2004: *Доля моєї мови*. Івано-Франківськ
- МАСЕНКО, Л. 2004: *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ
- МАСЕНКО, Л. 2007: Суржик у системі розмовних форм побутування української мови. In: *Дивослово* 12, 26-31
- МЕЛЬНИК, Ю.В. 2006: Языковая ситуация на фоне глобализации в Украине и в среде постсоветских эмигрантов. In: *Глобализация – этнизация: Этнокультурные и этноязыковые процессы*. В двух книгах. Кн. 1. Москва, 348-354
- МФЕ 2007: *Мала філологічна енциклопедія* (Уклали Скопненко. О.І. & Цимбалюк Т.В.). Київ
- МЯЧКОЎСКАЯ, Н. 2007: Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы?. In: *Веснік БДУ*, Серія 4, 91-97
- НАЦИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВЫЕ 1989: *Национально-языковые отношения в СССР: состояние и перспективы*. Москва
- НОВИЙ ДОВІДНИК 2006: *Новий довідник: Історія України* (2-е видання).
- НОЛЛ, В. 1999: *Трансформація громадянського суспільства (Усна історія української селянської культури 1920-30 років)*. Київ
- НУДЬГА, Г.А. 1961: *Пародія в українській літературі*. Київ
- ОСЬМАЧКА, Т. 1998: *Старший боярин*. Київ
- ПАХЛІОВСЬКА, О. 2007: Мова влади і влада мови в пострадянському Задзеркаллі. In: *Той, хто відродив Могилянку* (Збірник до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького). Київ, 312-333
- ПІДМОГИЛЬНИЙ, В. 1991: *Оповідання. Повість. Романи*. Київ
- ПОГРІБНИЙ, А. 2003: *Світовий мовний досвід та українські реалії*. Київ
- ПОГРІБНИЙ, А. 2007: Суржикізація. In: *Урок української*, 2005, 1-2, 9-13
- РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ, Я. 1997: *Україна: від мови до нації*. Дрогобич
- РАДЧУК, В. 2000: Мова в Україні: стан, функції, перспективи. In: *Українська мова та література*, Ч. 6, 1-3
- СЕРБЕНСЬКА, О. 2002: Суржик: «низька мова», безлад чи мовна патологія? In: *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства*. Київ

- СКРИПНИК, М. 2004: Перебудовними шляхами. In: *Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду*. Київ, 38-91
- СТАВИЦЬКА Л. 2007: Мовна ситуація в Україні очима американського філолога. In: *Українська мова* 1, 106-110
- СТАВИЦЬКА, Л. & ТРУБ, В. 2007: Суржик: міф, мова, комунікація. In: *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*: 36. наук. праць. Київ, 31-120
- СУМ 1978: *Словник української мови*. Т. 9. Київ
- ТАРАСЕНКО, Б. 2006: До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення. In: *Наукові записки НаУКМА*. Т. 60. Філологічні науки. Київ, 62-66
- ТЮТЮННИК, Г. 1984: *Твори. Кн. 1. Оповідання*. Київ
- УКРАИНСКО-РУССКОЕ 1988: *Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект*. Київ
- УМЕ 2000: *Українська мова. Енциклопедія*. Київ
- УМЕ 2004: *Українська мова. Енциклопедія*. 2-ге видання. Київ
- ФЕЛЛЕР, М. 1994: *Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них*. Дрогобич
- ХМЕЛЬКО, В.Є. 2004: «Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності». Наукові записки НаУКМА. Т. 32. Соціологічні науки. Київ, 3-15
- ЧЕРЕДНИЧЕНКО, О. 2007: *Про мову і переклад*. Київ
- ШЕВЕЛЬОВ, Ю. 1998: *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус*. Чернівці
- ШЕРЕХ, Ю. 1998: *Пороги і запоріжжя*. Т. 3. Харків
- ШЛІХТЕР, О. 1933: «Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні». Більшовик України, № 9-10
- ЩЕРБА, Л.В. 1974: *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград

Summary

The paper considers several definitions of *suržyk*, i.e. mixed Ukrainian-Russian speech that only became an object of scientific investigation after Ukraine gained national independence. The current tendency to use the term *suržyk* as a label for a specifically Ukrainian phenomenon of verbal communication is considered justified by the author, since this kind of colloquial speech came into being on the basis of the Ukrainian language and the territory of its occurrence is Ukraine.

The key problem in the study of the mixed Ukrainian-Russian idiom is still its identification. The author suggests that the main criterion that should be fulfilled in order to classify a given type of speech as *suržyk* is the distinction between interfered speech and mixed speech, particularly the identification of an interference threshold beyond which the process of linguistic mixing starts. The lack of criteria for such a distinction is understandable in view of the insufficient exploration of the characteristics of Ukrainian-Russian bilingualism, the research on which, in continuation of the whole Soviet period, has been widely neglected as a consequence of the propagandistic dogma claiming the "harmoniousness" of widespread Ukrainian-Russian bilingualism.

The period in which mixed Ukrainian-Russian forms of speech emerged is located by the author at the end of the 17th and the beginning of the 18th century, when the imperial policy of assimilation interrupted the evolution of the Old Ukrainian literary tradition on the territory of the Ukraine after its conquest by the Russian Empire. The introduction of the Russian language into the administrative-governmental sphere and into education gave rise to the formation of a specific "macaronic" speech among municipal officials – public functionaries, civil servants, clerks, and also school teachers and seminarists – in which Old Church Slavonic elements as well as idioms and clichés of the Russian legal language were melded with a primary Ukrainian phonetic basis, as well as Ukrainian morphological and lexical elements. Examples of such speech are recorded in the literature, and particular illustrations are adduced in the paper.

Yet another means of Russification, and, consequently, also of the emergence of hybrid Ukrainian-Russian linguistic forms, was the military slang in Czarist Russia. At the same time, regional differences in the Ukrainian language continued to exist among the peasant population. This way, the *Suržyk* that was in use during the 18th–19th century can be con-

sidered a sociolect of different groups within the Ukrainian ethnicity – municipal functionaries adapting their speech to a pan-imperial “legalese”, and also an idiolect of peasants who were Russified during their military service.

The broadening of the social base of Suržyk was brought on by the socio-economic and demographic changes in the late 19th and early 20th century, the early industrialisation that induced the growth of towns and a massive rural-urban migration. Under the rule of the Russian Empire, the urbanisation of the Ukraine also meant a strengthening of the dominance of the Russian language. As at the beginning of the 20th century only a third of the urban population consisted of Ukrainians, the major industrial centres into which the rural population poured, transformed into powerful “melting pots”, characterised by widescale Russification on the one hand and the marginalisation of Ukrainian speakers on the other. This was accompanied by a significant expansion of the spheres in which mixed Ukrainian-Russian forms of speech were used.

This process was interrupted in the period of struggle for independence, and also in the time of Ukrainisation in the 1920s. In the 1930s, however, the Bolshevik regime readopted – with certain modifications – the imperial language policy. In the Soviet period, the spontaneous mixing of Ukrainian and Russian speech was supported by practices enforcing the accommodation of the Ukrainian and the Russian language in orthography and lexicon (lexicography), and especially in terminology, introduced by party decrees and judicial decisions. The specifics of the Soviet language policy created a fertile ground for the expansion of mixed forms of speech as symptoms of a transition from Ukrainian to Russian verbal communication, i.e. of a language shift.

In the 1970-80s, the formation of “breeding grounds” of suržyk communication began, mainly in suburban zones, and, moreover, in some smaller towns and villages in central, eastern and southern Ukraine. The paper presents data on the character of the distribution of suržyk on the territory of the Ukraine. The data is based on sociological surveys carried out by the Kiev International Institute of Sociology since 1991. According to the general results of the surveys, the number of suržyk-speaking people in 1996-1999 constituted 18.2% of the overall number of interviewees, and 14.7% in 2000-2003. The chronological analysis and the regional distribution of speakers of suržyk points to the transitional character of the idiom under investigation. This is partially supported by the correlation between

the quantitative growth of the groups of speakers of suržyk and the growth of the demographic power of the Russian language in certain regions.

At the same time, the official status of the Ukrainian language increased its prestige. In the future, with the implementation of consistent language policies, i.e. in particular the Ukrainisation of the educational system, the areas in which mixed forms of speech occur might narrow down. Given the existence of normative standards of the two languages in contact, the mixed subcode has few chances of stabilisation and a more or less permanent existence. Its standing is extraordinarily low both in the opinion of experts as well as in public awareness. In the paper, corresponding characteristics of suržyk, elicited in focus-group surveys in autumn 2006 in Kiev, Lviv, Lutsk, Donetsk and Odessa, are adduced.

An analysis of two fragments from suržyk texts, recorded in 1998 and 2003 in the district of Charkiv, shows that the processes of mixing elements of the two languages have an unstable, spontaneous character.

This accounts for the characterisation of suržyk as the sum of Ukrainian-Russian idiolects in which elements of the two languages mix unsystematically and in different proportions. This assessment is also supported by the conclusions of N. Mečkovskaja on the specifics in the development of trasjanka – mixed Belarusian-Russian forms of speech prevailing in the territory of Belarus.